

КИЇВСЬКА НАУКОВА ІСТОРИЧНА ШКОЛА М. ГРУШЕВСЬКОГО: ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлюються питання щодо вивчення українськими істориками науково-організаційної діяльності М. Грушевського в середині – другій половині 1920-х років. Розглянуто особливості створення київської наукової школи видатного вченого в умовах становлення радянської історичної науки. Аналізуються методологічні підходи радянських істориків, вчених діаспори та сучасних дослідників щодо питань формування та діяльності цієї наукової школи.

Ключові слова: київська наукова історична школа, науково-організаційна діяльність, радянська історична наука, діаспорні вчені, сучасні українські історики, історіографічний аналіз.

В статье освещаются вопросы изучения украинскими историками научно-организационной деятельности М. Грушевского в середине – второй половине 1920-х годов. Рассмотрены особенности создания киевской научной школы выдающего ученого в условиях становления советской исторической науки. Анализируются методологические подходы советских историков, ученых диаспоры и современных исследователей к вопросам формирования и деятельности этой научной школы.

Ключевые слова: киевская научная историческая школа, научно-организационная деятельность, советская историческая наука, диаспорные ученые, современные украинские историки, историографический анализ.

The article highlights particular issues of the research of Mykhailo Grushevskiy's scientific and organizational activities in the mid – late 1920s carried out by Ukrainian historians. The author has considered peculiarities of Kyiv Scientific School created by the prominent scientist under the conditions of formation of the Soviet historical science. The article presents analysis of the Soviet historians' methodological tools as well as of those practiced by the Diaspora's scientists and of those practiced by modern researchers in terms of formation and activities of that scientific school.

Key words: Kyiv Scientific School of History, scientific and organizational activities, Soviet historical science, Diaspora's scientists, modern research, modern Ukrainian historians, historiographical analysis.

У 1924 р. після повернення з еміграції в Україну М. Грушевський розгорнув активну науково-організаційну роботу і заснував науково-дослідну кафедру історії України, на базі якої було створено київську історичну школу. До неї, на відміну від її попередниці – львівської школи, входили спеціалісти з історії України та соціології, етнографії і фольклору. Питання становлення київської наукової історичної школи викликали значний інтерес з боку дослідників наукової діяльності М. Грушевського. Є необхідність проаналізувати праці українських грушевськознавців, присвячені зазначеним проблемам, з'ясувати значення науково-організаційної діяльності визначного історика для формування нової когорти учнів, які сприяли подальшому розвитку історичної науки.

Деякі аспекти щодо висвітлення історіографії київської історичної школи М. Грушевського знайшли відображення в історіографічних студіях. М. Коваль та О. Рубльов наводять довідку проф. Ф. Єневича, «де він давав... розгорнуту критику основних положень Грушевського та його школи, протиставляючи їм відомі зауваження Сталіна, Жданова і Кірова ...» [9, с. 21].

І. Колесник в праці «Українська «советська» історіографія в рецепції О. Оглобліна» зазначила, що «зміст і досягнення історичної науки цієї доби дослідник розглядає під кутом зору різних наукових течій, які набували характеру наукових шкіл. Мова йшла про Київську «культурно-історичну» або соціологічну школу на чолі з М. Грушевським» [10, с. 11]. Л. Винар відзначив думку О. Оглобліна про те, що «поважним

вкладом в українську історичну науку були праці його учнів» [3, с. 29].

Я. Калакура в праці, присвяченій проблемі теоретико-методологічних засад розвитку української історіографії за студіями Л. Винара, зазначив, що діаспорний історик схиляється до думки «про існування двох щільно пов'язаних між собою історичних шкіл М. Грушевського у Львові й Києві» [8, с. 47]. В. Заруба також вказав на внесок Л. Винара у дослідженні питань щодо київської школи М. Грушевського [7].

Але необхідно відзначити, що загалом науковці недостатньо звернули увагу на історіографічні оцінки щодо діяльності київської наукової школи видатного вченого. Метою статті є аналіз стану вивчення проблем становлення цієї школи в українській історіографії.

Для радянських істориків питання про школу М. Грушевського було об'єктом постійних ідеологічних нападів на вченого. Вони не сприймали науково-організаційну діяльність Михайла Сергійовича і прагнули показати «єдино правильний, марксистсько-ленінський шлях історичної думки», на який повинні спиратися майбутні радянські науковці. Вони використовували цей аспект роботи вченого для того, щоб довести хибність його наукових поглядів та «шкоду», яку завдала створена ним школа. В цьому контексті цікавими є деякі оцінки науковців щодо зазначеної проблеми.

Л. Окіншевич на початку 30-х рр., у радянський період своєї наукової діяльності характеризував школу М. Грушевського критично, з позицій комуністичної ідеології. Молодий ідейно заангажований історик зазначив, що М. Грушевський створив у ВУАН «чисельний – очевидно, чисельніший від його колишнього львівського гуртка учнів-істориків, – тісний, тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю, а й спільністю ідеології, цілком підпорядкованої ідеологічно-політичним концепціям свого керівника, войовничо-загострений проти марксо-ленінської історіографії, а чималою мірою і проти своїх буржуазних конкурентів, слухняно-підпорядкований найменшим і найдрібнішим вимогам та вказівкам свого керівника, гурт учнів». За словами Л. Окіншевича, учні М. Грушевського активно працювали, випускали «чисельну продукцію, щоправда якісно надзвичайно слабку навіть з погляду буржуазної історіографії» [16, с. 93-94].

Радянський історик підкреслив слабкість позицій М. Грушевського та його школи боротьбою залишків капіталістичних класів і нових сил «марксистсько-ленінської історичної науки» в Україні і вказував, що «в цьому процесі школа М. Грушевського дедалі втрачала свої позиції, звідки її вибивала марксо-ленінська історіографія. Цей процес підготував і ідеологічний розгром цієї школи, що стався навесні 1931 року під час дискусії про творчість акад. М. Грушевського, і капітуляцію в декларації, частини науковців з його оточення» [16, с. 94].

М. Липовченко ще більш різко висловлювався щодо школи М. Грушевського, вважав її «реакційною по суті» [12, с. 6]. Автор звинуватив цю школу в тому, що вона «скотилася до найпошлішого, вульгарного суб'єктивістського іdealізму – до пропаганди «теорії» про те, нібито тільки вибрані особи, компетентна меншість, як пишномовно висловлюються деякі сучасні епігони, є творцями історії, а маси, народ є лише баластом в історичному процесі» [12, с. 22].

Вкрай негативно висловлювалися щодо М. Грушевського та його школи І. Гуржій, В. Сарбей і М. Ткаченко у своїй статті, яка повинна була стати ідейним орієнтиром для українських радянських науковців. Автори статті зазначали, що «українські буржуазно-націоналістичні історики, особливо М. Грушевський та його «школа», перекручували історію українського народу, щоб обґрунтувати зрадницьку програму, розраховану на відрив українського народу від російського» [6, с. 90]. В цій ідеологізованій оцінці акумульована логічна схема комуністичної методології. М. Грушевський та його школа розглядалися як представники українського буржуазного націоналізму, концепція яких була спрямована, щоб відірвати Україну від Росії.

Діаспорна історіографія, на протипагу радянській, наполегливо вивчала школу М. Грушевського, її вплив на подальший розвиток історичної науки. Н. Полонська-Василенко розглянула спадковість наукової школи В. Антоновича, учні якої продовжували діяльність, у тому числі, «у Львові та Києві – учні М. Грушевського: С. Томашівський, І. Вітанович, В. Герасимчук, І. Крип'якевич, І. Джиджора, К. Грушевська, С. Шамрай, М. Карачківський та інші» [19, с. 40]. Н. Полонська-Василенко помилково включила до числа учнів Михайла Сергійовича одного з відомих дослідників його наукової спадщини – І. Вітановича, оскільки за життя вченого їхні наукові шляхи не перетиналися.

П. Одарченко констатував, що «Михайло Грушевський виховав численну групу вчених-істориків» [13, с. 106]. І. Лисяк-Рудницький вказав на «переломове значення», яке мала «існуюча своїми кількісними та якісними досягненнями діяльність М. Грушевського та його школа» [11, с. 94].

М. Галій звернув увагу на сталінські репресії – «публічні-суди», спрямовані проти М. Грушевського та його школи, які мали місце на початку 30-х рр., коли «паплюжили його ім'я та праці» [5, с. 28]. Продовжуючи, автор додав, що «твори М. Грушевського і його школи червоні московські окупанти вилучали з продажу й бібліотек», а саме його ім'я називали «нарівні з ім'ям «зрадника» Мазепи» [5, с. 30].

О. Оглоблін звернув увагу на те, що протягом 1920-х років на терені Надніпрянської України «виразно позначилося декілька течій (напрямків), що подекуди набирали характеру певних наукових шкіл». Серед них діаспорний історик виділив Київську «культурно-історичну або «соціологічну»,

по суті, неонародницьку школу М. Грушевського» [15, с. 10-11].

З особливою увагою дослідив цей аспект Л. Винар. Він відзначив дві історичні школи М. Грушевського – львівську школу 1894-1913 рр. та київську школу 1924-1934 рр. [3, с. 27]. Засновник грушевськознавства ретельно розглянув питання щодо київської наукової історичної школи М. Грушевського, яку вважав продовженням Львівської та називав її «історичною школою М. Грушевського у Києві». Ця назва, на думку дослідника, рівночасно віддзеркалює місце народження і діяльність [4, с. 117].

Засновник грушевськознавства дослідив концептуальні засади діяльності київської школи М. Грушевського, зазначивши, що її умовно «можна назвати «історично-соціологічною школою української історіографії», в якій зустрічалися концепції неонародників і державників. Л. Винар з'ясував, що в 1920-их роках вчений та деякі його учні, зокрема донька Катерина, «перебували до певної міри під впливом французької школи Еміля Дюркгейма, зокрема методології його дослідів, теорії «соціальних фактів», інтерпретації еволюції громадської моралі та інших соціологічних теорій, пов'язаних з дослідженням еволюції суспільства» [4, с. 133].

Дослідник вказав на характерні риси цієї школи і констатував, що її визначав «строгий документалізм». Історик зазначив, що М. Грушевський як голова Археологічної комісії при ВУАН, відправляв своїх учнів до російських і українських архівів, але спроби направити учнів до архівів Західної Європи не мали успіху. На думку науковця, Михайло Сергійович та його київська школа приділяли значну увагу «територіальному дослідженню історії України, яке він називав історичним районознавством України і яке відіграло значну ролу в розвитку української національної історіографії в 1920-х роках» [4, с. 135].

Л. Винар вважав, що «науковою лабораторією історичної школи Грушевського у Києві» були видання, які здійснювалися М. Грушевським у ВУАН – журнал «Україна» (1924-1930) серійні видання «За сто літ», «Науковий збірник історичної секції ВУАН», «Український архів», «Український археологічний збірник» та інші [3, с. 29].

Сучасна українська історіографія висвітлює певне коло питань щодо київської історичної школи М. Грушевського. І. Верба в спеціальній праці, присвяченій цій проблемі, зазначив, що видатний вчений «заснував дві історіографічні школи, що різнилися особовим складом, часом і місцем діяльності, а також політичними реаліями хронологічних рамок їх існування» [2, с. 268]. Дослідник відзначив особливості наукової підготовки учнів київської школи М. Грушевського. За словами історика, відбувалося постійне обговорення їх роботи на засіданні кафедри, «звітування молодих науковців разом з керівниками кожного триместру з метою

удосконалення планів навчання аспірантів», наукові дискусії, як «реферування власних праць, а також робіт, що були помітним явищем у тогочасній світовій історіографії» [2, с. 272].

І. Верба розглянув питання про роль науково-дослідної кафедри М. Грушевського в становленні його київської школи. Оскільки, на думку історика, в той час підготовку молодих науковців здійснювали науково-дослідні кафедри, то Михайло Сергійович, повернувшись з еміграції, «наполягає на негайному заснуванні такої кафедри в Києві, чудово розуміючи необхідність наукового методологічного вишколу молодих дослідників» [2, с. 270, 271]. І. Верба зауважив, що М. Грушевський вважав створену ним кафедру наступницею Українського соціологічного інституту (УСІ). Вона, за словами історика, «виконувала дві взаємопов'язані функції – науково-дослідну та науково-виховну», причому останній надавалася перевага [2, с. 272].

На роль науково-дослідної кафедри в підготовці учнів М. Грушевського звернув увагу також Ю. Шаповал. Він влучно зазначив, що науково-дослідна кафедра історії України була «наче історичний університет, де кілька професорів давали виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли добувати тут наукову освіту. За кілька років з-під рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил». Це дало підставу вже значно пізніше говорити про «київську історичну школу М. Грушевського» [21, с. 239].

Одним з перших спеціальне дослідження щодо київської школи М. Грушевського опублікував С. Білокінь [1]. Автор відзначив, що видатний вчений, повернувшись з еміграції в Україну, «застав тут гурток молодих вчених, уже ніби цілком підготовлених до наукової роботи». Історик вказав, що, хоча в студентські роки Михайло Сергійович не був їх викладачем, але «за цією плеядою вчених навика усталилось поняття Київської школи Грушевського». Дослідник пояснює це тим, що на їх наукову діяльність «визначально вплинули» «робочі взаємини» молодих істориків з визнаним метром науки. Науковець слушно стверджує, що цей вплив М. Грушевського на представників його київської школи визначив їхню «фахову ментальність, що тематично й методологічно ... ув'язало наукову діяльність їхню у ту течію історичної думки, осердя якої був саме славетний десятитомник їхнього метра» [1, с. 106]. Історик вказав на важливу рису, яка характеризувала київську школу. Він зазначив: «Визначальна риса цих студій – оберненість до предмету не через літературу ... , а таки через джерело» [1, с. 107].

С. Білокінь відзначив, що за відсутності особових архівів представників київської школи М. Грушевського свідченням їх діяльності є наукові праці учнів Михайла Сергійовича. Автор статті звернув увагу на те, що уже в 1920-ті роки почали розходитись життєві шляхи цих істориків,

більшість яких була репресована сталінським режимом [1, с. 107].

У статті С. Білоконя дано не лише цікавий аналіз наукової проблеми, автор супроводжує свою працю публікацією чисельних документів, які ілюструють діяльність учнів Михайла Сергійовича [1, с. 108-126].

Сучасні українські історики розглянули питання щодо складу учнів М. Грушевського. І. Верба поставив за мету з'ясувати імена представників його київської історичної школи Михайла Сергійовича. Науковець вважав, що «учнів його школи треба шукати у його оточенні»: це були співробітники наукових установ, яких загалом називали «грушев'янці» [2, с. 270, 271]. Представниками київської школи, на думку дослідника, були перші аспіранти М. Грушевського – О. Баранович, С. Глушко, В. Ігнатієнко, М. Ткаченко, С. Шамрай, які опрацювали обрані теми, що «тематично і методологічно співпадали із історичними поглядами й науковою методологією акад. М. Грушевського, головне, з різних аспектів вивчали «селянське питання» – улюблену тему академіка». Вони захистили «промоційні праці» (за винятком Ігнатієнка), та працювали в наукових комісіях. До представників київської школи М. Грушевського сучасний історик відніс також аспірантів 1925 року М. Карачківського та О. Степанишину, аспірантів 1926 р. П. Глядківського, В. Євфимовського, П. Нечипоренка, В. Юркевича, аспірантів 1927-1928 рр. В. Денисенка, Д. Кравцова, О. Смолинську, В. Сильченка, Т. Гавриленка та В. Костащюка [2, с. 277, 279].

Дещо іншу версію висвітлення цього питання подала О. Юркова в статті про долю науковців з київської історичної школи М. Грушевського. Авторка дала більш повний перелік учнів видатного вченого, нарахувавши загалом 20 осіб. До тих, кого назвав І. Верба, вона додала доньку М. Грушевського Катерину, Л. Шевченко, О. Павлика, Ф. Савченка. Але, з іншого боку, у списку О. Юркової порівняно з І. Вербою відсутній В. Сильченко [22].

Р. Пиріг відзначив, що на кафедрі М. Грушевського навчалися 14 аспірантів. З них, за дослідженням сучасного історика, у цей час успішно захистили кандидатські дисертації О. Баранович, М. Ткаченко, С. Глушко, С. Шамрай. Для аспірантів читалися спеціальні курси. Зокрема, М. Грушевський вів лекції з сучасної соціології, проблем стародавньої думки, соціальних і культурних течій на Україні [18, с. 98].

У колективній праці «М. С. Грушевський і Академія» зазначено, що М. С. Грушевський не тільки сам читав лекції, а й «складав програми, добирив інших лекторів і визначав з ними необхідні в контексті загальної програми підготовки теми». Автори вважали, що «Школа Грушевського – це в першу чергу його учні, науковою працею яких керував учений, які успадкували його методи дослідження, розвивали і поглиблювали його ідеї» [20, с. 156-157].

О. Юркова внаслідок прискіпливого аналізу організації М. Грушевським археографічної роботи у

радянські часи розвинула тезу про експлуатацію Михайлом Сергійовичем своїх учнів. Дослідниця прийшла до висновку, що ця думка «є одним із міфів радянської історіографії, що міцно увійшов у свідомість переважної більшості вчених» [23, с. 121].

В українській історіографії розглядається також питання про час, коли припинила своє існування Київська школа М. Грушевського. Л. Винар вважав, що вона проіснувала до 1929 р., а потім була розгромлена сталінським режимом [3, с. 27]. О. Юркова обґрунтовано визначила, що київська школа існувала до 1930-1931 рр. Дослідниця вказала, що саме в цей час були ліквідовані історичні установи М. Грушевського, його учні «змушені були критикувати свого вчителя і займатися нищівною самокритикою», а тих, кого підтримував вчений, почали переслідувати [22].

У дослідженнях сучасних істориків важливе місце посідає питання про життєві долі представників київської школи М. Грушевського. Вчені звернули увагу на те, що значна частина його учнів була репресована сталінським режимом. За словами Л. Винара, наприкінці 20-х рр. «советською владою і українськими комуністами почато систематичний розгром його школи в Києві» [3, с. 27]. О. Юркова присвятила спеціальну працю питанню про долі київських учнів М. Грушевського. Дослідниця відзначила, що їх життєві долі були типові. За її словами, «пережили страхітливі 30-і роки – одиниці, та й то здебільшого поза межами радянської України». Вчена проаналізувала це питання і виявила, що з 20 учнів Михайла Сергійовича 9 осіб було арештовано в 30-40-х рр. З них 2 були розстріляні, а 5 померли в концтаборах. 6 київських учнів М. Грушевського виїхали за рубіж [22, с. 121].

В. Заруба присвятив спеціальну працю питанню щодо розгрому київської школи істориків М. Грушевського. Автор проаналізував процес нищення цієї школи сталінським режимом. Дослідник чітко визначив етапи і форми здійснення погрому київської наукової школи М. Грушевського [7].

В. Педич, торкаючись цього питання, констатував, що «нищення історичної школи М. Грушевського в Києві в 30-і роки та широкопланова боротьба з «буржуазним націоналізмом» на довгі роки наклали жорстке ідеологічне табу на дослідження проблем, пов'язаних з його іменем» [17, с. 6].

Таким чином, дослідження показує, що проблема київської історичної школи М. Грушевського знайшла відображення в радянській, емігрантській та сучасній українській історіографії. Історіографічний аналіз праць істориків І. Гуржія, М. Липовченка, Л. Окіншевича, В. Сарбея, М. Ткаченка надав можливість з'ясувати їх наскрізь ідеологізовані оцінки щодо згаданого питання. Радянські науковці стверджували, що школа М. Грушевського була реакційною, дійшла до суб'єктивного ідеалізму, керувалася теоріями «безкласовості» і «єдиного потоку».

Дійсно науковим був підхід емігрантської історіографії до вивчення питання київської школи М. Грушевського. Дослідники діаспори на противагу радянським історикам позитивно оцінювали діяльність М. Грушевського і його школи. Завдяки аналізу студій істориків діаспори Л. Винара, І. Лисяка-Рудницького, П. Одарченка, О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко були з'ясовані їх напрацювання, які стосувалися питань суті цієї історичної школи, її завдань та методологічних засад. Була визначена концептуальна єдність та наступність львівської й київської шкіл видатного вченого. Науковці діаспори визначили її як «культурно-історичну» або «соціологічну», а також неонародницьку спрямованість. Вони звернули увагу на спадковість наукової школи В. Антоновича та київської історичної школи М. Грушевського.

Сучасна українська історіографія приділила увагу даному питанню в узагальнюючих працях

грушевськіяни та спеціальних дослідженнях, присвячених цій проблематиці. В працях С. Білокося, І. Верби, В. Заруби, С. Кіржаєва, В. Педича, Р. Пирога, П. Соханя, В. Ульяновського, О. Юркової було проаналізовано питання про умови створення київської наукової школи М. Грушевського, склад його учнів, функції школи, життєву та наукову долю її представників в умовах сталінського тоталітарного режиму. Сучасні українські вчені С. Білоконь, І. Верба, В. Заруба та О. Юркова дослідили цю проблематику на ґрунтовній джерельній базі, проаналізували архівні матеріали. Їх спеціальні праці є суттєвим внеском до наукової розробки цього аспекту грушевськознавства. Надалі є необхідність глибше проаналізувати сучасні дослідження питань діяльності київської наукової історичної школи М. Грушевського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконь С. Київська школа акад. М. С. Грушевського / С. Білоконь // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 106–130.
2. Верба І. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти / І. Верба // УІ. – 1996. – № 1/4. – С. 268–284.
3. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України / Л. Винар // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : «НТШ», 1994. – С. 13–32.
4. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) / Л. Винар // Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич : Відродження, 1992. – С. 77–167.
5. Галій М. Від видавництва / М. Галій // Грушевський М. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959). – Нью-Йорк., Гол. Управи ОУРДП в США. – 1960. – С. 7–30.
6. Гуржій І. За дальний розвиток української радянської історіографії / І. Гуржій, В. Сарбей, М. Ткаченко // Комуніст України. – 1960. – № 6. – С. 85–91.
7. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського [Електронний ресурс] / В. Заруба. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Zaruba_Viktor/Rozhrom_i_znyschennia_kyivskoi_shkoly_istorykiv_Mykhaila_Hrushevskoho.pdf.
8. Калакура Я. Теоретико-методологічні засади української історіографії (За працями проф. Любомира Винара) / Я. Калакура // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів, 2000. – С. 42–52.
9. Коваль М. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956) / М. Коваль, О. Рубльов // Зб. док. і мат.: у двох частинах. Частина I (1936-1944 рр.). – К., 1996. – С. 6–44.
10. Колесник І. Українська «советська» історіографія в рецепції О. Оглобліна / І. Колесник // Грані. – 2000. – Вип. 6 (14). – С. 9–13.
11. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 443 с.
12. Липовченко М. На службі антинародної політики: (про історичну концепцію М. Грушевського та його «школи») / М. Липовченко. – К. : Товариство «Знання» УРСР, 1973. – 62 с.
13. Одарченко П. Михайло Грушевський і українська молодь / П. Одарченко // Український історик. – 1991. – № 1–2. – С. 105–106.
14. Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблін. – Нью-Йорк : Організація чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
15. Оглоблін О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблін // УІ. – 1971. – № 1–2. – С. 5–16.
16. Окіншевич Л. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського / Л. Окіншевич // Україна. Журнал циклу наук історичних. – К. – 1932. – № 1–2. – С. 93–109.
17. Педич В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894-1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. (07.00.06) / В. Педич / НАН України, Інститут укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 204 с.
18. Пиріг Р. Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) / Р. Пиріг. – К., 1993. – 198 с.
19. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964. – 52 с.
20. Сохань П. М. С. Грушевський і Асадеміа: ідея, змагання, діяльність / П. Сохань., В. Ульяновський., С. Кіржаєв. – К., 1993. – 320 с.
21. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.
22. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців [Електронний ресурс] / О. Юркова. – Режим доступу : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43073>.
23. Юркова О. Чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів / О. Юркова // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 117–121.

Рецензенти: д.і.н., проф. Є. Г. Сінкевич (Чорноморський державний університет імені Петра Могили); д.і.н., проф. В. П. Шкварець (Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомилинського).